

I. GAIDAMAVIČIENE

S. ŠALKAUSKIO GYVENIMO IR VEIKLOS KAI KURIE ASPEKTAI

Stasys Šalkauskis (1886—1941) paliko ryškų pėdsaką Lietuvos kultūriname gyvenime. Artimas neotomizmo filosofijai, savo kūryboje jis atitrūko nuo grynai metafizinių tyrinėjimų, rūpinosi aktualiais tautos kultūrinimo reikalais: užsiėmė visuomeninio auklėjimo ir estetinio lavinimo problemomis, analizavo kapitalizmo krizių reiškimąsi, rodė privatinės nuosavybės reformų reikalingumą, svarstė nacionalinius klausimus ir kt., kas be abejo išėjo už neotomistinės filosofijos ribų. S. Šalkauskis suvokė socialinių pertvarkymų būtinumą, tačiau jis tikėjo, kad kardinalių pokyčių galima pasiekti įgyvendinant buržuazinius demokratinius principus. Pažangių socialinių reformų galimumą jis siejo su krikščionių demokratų programa, kurią 1907 m. paskelbė J. Dambrauskas, Maironis ir kiti inteligentai. Jam, kaip ir daugeliui to meto inteligentų, dar vis atrodė, kad Lietuvą galima visapusiškai sukultūrinti pertvarkant jos politinę organizaciją. S. Šalkauskis tikėjo, kad krikščionys demokratai gali pasirūpinti mažžemiais ir visais skurstančiais, o jų gyvenimo sąlygų pagerinimas būtų rimtas tautos gerovės kėlimo pagrindas. Filosofas manė, kad ši demokratija socialinę teisingumą turėtų realizuoti įtraukdama kuo daugiau įvairių sluoksnių atstovų į politinį gyvenimą, išskyrus kunigus, kuriems siūlė apsiriboti žmonių dvasios reikalais. Savo publicistiniuose straipsniuose jis demonstravo nepakantumą politiniams veikėjams, kurie tik tarėsi esą susirūpinę tautos reikalais, o iš tikrųjų savo padėtį panaudodavo konformistiniam įsikūrimui, pasipelnymui, viešos garbės iškovojimui ir pan.

Pats filosofas visą savo dvasinį ir materialinį pajėgumą aukėjo šalies labui. Filosofiją jis pavertė tautos auklėjimo priemone. Savo idėjomis jis siekė atskleisti optimalų kelią į tiesą, į kultūrinį gyvenimą. Pastoviai kurdamas fundamentalius filosofinius darbus, jis rašė ir daugybę straipsnių į laikraščius, kuriuose analizavo begalę įvairiausių klausimų, kaip antai: fizinės kultūros, politikos, madų, lyčių skirtumo, padėties kariuomenėje ir kt. Daug dėmesio skirdavo pedagoginei veiklai. Nuo 1921 metų Lietuvos universitete jis skaitė kultūros filosofijos, gnoseologijos, logikos, estetikos, pedagogikos, bendrosios mokslinio darbo metodikos

kursus. Kaip lektorius, turėjo didelį pasisekimą ir autoritetą. Į jo paskaitas ėjo ne tik studentai. Jose lankydavosi įvairūs žurnalistai, literatai ir šiaip inteligentijos atstovai. Į S. Šalkauskio paskaitas visados atėdavo V. Sezemanas (iš katedros atsinešdavo ir kėdę, nes laisvų vietų nelikdavo). Pastoviai čia lankėsi ir A. Venclova. Draugų prikalbintas, 1939 metais S. Šalkauskis sutiko būti universiteto rektoriumi. Darbas buvo įtemptas, o sveikata — silpna, bet S. Šalkauskis visados atrodė žvalus ir dėmesingas kitiems. J. Būtėnas, prisimindamas S. Šalkauskį, pažymi, kad „tai buvo didžiulės veiklos žmogus, garsėjęs ne tik savo teoriniais darbais filosofijoje ir pedagogikoje, bet ir nepailstančia visuomenine veikla. <...> Jis buvo aktyviausias kalbos draugijos narys, visados labai tolerantiškas kitų nuomonėms. <...> Aš visados pasijusdavau nesmagiai, kai šis neeilinis mokslininkas (o tuomet jau ir universiteto rektorius), susitikus jį gatvėje, suskubdavo nukelti kepurę ir maloniai šypsodamasis visados pasisveikinti pirmas“¹. S. Šalkauskis veiklos apimtimi, savo produktyvumu pranoko tiek tuometinius filosofuojančius teologus (J. Dambrauską, P. Bučį), tiek filosofus-neotomistus (N. Kuraitį, I. Tamošaitį), tiek rašytojus. Jis buvo ryškiausias ir autoritetingiausias buržuazinės Lietuvos kultūros veikėjas. Galbūt tuo paremtas ir šiandieninis Vakarų Europos antikomunistų spekuliacijimas jo vardu, išskiriant atskiras filosofo mintis, naudingas buržuazinei ideologijai.

A. Gučas, vertindamas S. Šalkauskio palikimą, sako, kad „tai pats žymiausias savo metu Lietuvos filosofas. Jo lygiu tuo metu rašė gal tik tai V. Sezemanas, bet pirmojo filosofija gyvenimiškesnė, slepianti sąvyje vos ne kiekvienos aktualijos atgarsį. <...> S. Šalkauskis buvo ne tik žymiausias tų laikų lietuvių filosofas, bet ir įtakinga asmenybė Lietuvos kultūriniam gyvenime. Savo filosofija jis papildė ir išvystė pirmiausia tai, ką terminijos srityje buvo pradėjęs R. Bytautas. Ankstyva pastarojo mirtis turbūt ir paskatino filosofą tęsti šio pasiaukojusio mokslui žmogaus darbą. Disponuodamas dideliu filosofinių, socialinių bei pedagoginių žinių bagažu, S. Šalkauskis sugebėdavo viską labai sistemškai ir giliai permąstyti bei stilingai susieti su aktualiū gyvenimu. Tai nebuvo „žaliojo stalo“ filosofija.

Man artimesnėje pedagogikos mokslų srityje S. Šalkauskis turbūt viintelis perpynė pedagogikos problemas reikšmingu kultūros filosofijos audiniu. Dėka šios filosofijos jo pedagogika tapo iš esmės prasmingesnė ir įterpta į daug platesnį žmogaus dvasinio gyvenimo kontekstą. <...> Ir šiandien jo „Pedagogikos įvadas“ arba „Didaktika“ galėtų mūsų pedagogams atskleisti daug aktualaus. <...> Jaunimo auklėjime S. Šalkauskis didelį dėmesį skyrė estetinio skonio, grožio pagavos ir gilaus jo pergyvenimo momentams. Gaila, kad mes taip ir neišvydome jo darbo apie estetiką. Pedagogikoje ir kituose filosofiniuose veikaluose ji minima

¹ Iš pokalbio su J. Būtėnu, užrašyto 1986 m. balandžio 10 d.

tik prabėgomis, o visuminę jo estetinę koncepciją žino tik tie, kurie išklausė jo kursą universitete"².

Estetinių jausmų ugdymą S. Šalkauskis laikė nepaprastai svarbiu asmenybės formavimosi veiksmu. Tačiau meną ir jo suvokimą jis siejo su teisingu jo vaidmens visuomenėje supratimu. Filosofas kovojo su tuo metu pasireikšusiu dekadentizmu, manė, jog ši kryptis yra tik meno regimybė. Jo nuomone, dekadentinis menas slepia talento stoką ir parodo dailininko asmenybės netobulumą. Meno pasaulio neatribodamas nuo dorovės, filosofas neabejojo, kad tik tobulas doroviniu atžvilgiu menininkas gali sukurti tobulą kūrinį. Be abejo, tokie teiginiai dvelkė idealistiniu abstraktumu, nes tobulumo samprata visados istoriškai konkreiti. Tačiau tuo metu šios idėjos suvaidino pozityvų vaidmenį. Tuo labiau, kad S. Šalkauskis čia pat pastebi, jog doros reikalavimai negali varžyti dailiosios kūrybos. Drauge jis neigė principą „menas menui“ ir „meno atpalaidavimą nuo doros“³. Jis išvelgė meno ir tikrovės dėsninųjų vienovę, kritikavo bet kokią formalizmą, plačiai įrodinėjo meno žmogiškąją prasmę. Grožio pajautos būtinumą S. Šalkauskis įjungė netgi į fizinio lavinimo teoriją. „Kūryba apskritai,— rašo jis,— yra intensyviausias žmogaus gyvenimo reikšimosi būdas. Joje žmogus turi dalyvauti sykiu ir fizinėmis, ir dvasinėmis savo išgalėmis. <...> Fizinis lavinimas, žinoma, negali ruošti žmogų prie dailiosios kūrybos tiesioginiu būdu, bet užtat jis gali paruošti žmogaus kūną tokiu būdu, kad jis būtų geriausiai nusiteikęs kūrybos reikalams. Tai įvyksta tada, kai fizinio lavinimo priemonėmis yra atsiiekiamas fizinis nusiteikimas savaimingai kūrybai“⁴. Kultūra negalinti atsirasti be kūrėjų, o kūrėjas gimsta tik intensyvioje veikloje. Tokios veiklos būtinumo skatinimas buvo susijęs su giliu autoriaus tikėjimu buržuazinės Lietuvos kultūros progresu.

Jis nepasidavė tuo metu madingai O. Špenglerio kultūros teorijai, pranašaujančiai neišvengiamą kultūros krizę. Antra vertus, istorinė Lietuvos situacija buvo ne tokia kaip Vakarų Europos buržuazinėse valstybėse: Lietuva buvo ką tik atkūrusi savo nacionalinę valstybę ir išgyveno tautinio pakilimo periodą. Jo kultūros teorija atspindi šias slaptas inteligentijos viltis, jų bandymą sukurti kūrybos ir vartojimo harmoniją kapitalizmo pagrindu.

S. Šalkauskio propaguojamas intensyvaus kultūrinimo darbas buvo ir tiesioginis filosofo reikalavimas sau. Daugiaplanė jo veikla reikalavo daug ko atsisakyti: filosofas ribojo bendravimą su draugais, teatro lankymą, išskylas į gamtą, ilgesnį svečiavimasi ir netgi vengė muzikos, kuri jam atrodė trikdanti racionalų susikaupimą. Darbas jam buvo normalus kasdieninis būvis. Labiausiai mėgo dirbti rytais, tačiau su rimta knyga

² Iš pokalbio su A. Gučiu, užrašyto 1986 m. balandžio 5 d.

³ Genzelis B. Rankraštinis S. Šalkauskio palikimas // Būtis ir laikas.— V., 1983.— P. 230.

⁴ Šalkauskis S. Fizinis lavinimas ir jo tikslai.— Klaipėda, 1928.— P. 45.

jis nesiskirdavo niekad, netgi vasaros atostogų metu. „Ir tuomet, Kačerginės pušų pavėsyje,— prisimena jo žmona Julija Šalkauskienė,— jis analizuodavo kokį nors veikalą, rimtai su kuo nors diskutuodavo, apmąstydavo būsimo straipsnio ar knygos skyriaus planą“⁵. S. Šalkauskis mėgo dirbti planingai. Tas jam padėdavo sutaupyti laiko. Kartu jis manė, kad būsimo kūrinio smulkus rašančiajam turįs iš anksto parodyti jo kompetentingumą tiriamos problemos srityje⁶. Pats filosofas savo kūrybinius sumanymus vos ne visam gyvenimui išdėstė dar studijų metais, Fribure (1919). Pirmuoju rimtu filosofiniu darbu turėjo būti „Filosofiškoji lietuvių terminija“. Paskutiniai jo darbai turėjo apvairuoti esminį žmogiškosios būties bruožą — dvasiškumą. S. Šalkauskis šį fenomeną ruošėsi išnagrinėti neotomistinės filosofijos aspektu. Dvasiškumas, jo ugdymas ir puoselėjimas dominavo jo veikloje, skirtoje tautos kultūrinimui bei jaunimo auklėjimui. Užaugęs šeimoje, kur dvasiniai poreikiai buvo šventai gerbiami ir puoselėjami, filosofas skaudžiai pergyveno daugumos abejingumą svarbiam vidinių žmogaus polėkių pasauliui. Iš šeimos tradicijų einantis veržlumas ir idealų ieškojimas buvo visų filosofo liečiamų problemų gilumo ir teisingumo variklis. Gilumos siekis turbūt nulėmė ir jo atsidėjimą filosofijos problemoms. Nors buvo baigęs teisę, tačiau nei advokato padėjėjo, nei juriskonsulto darbas S. Šalkauskio nepatenkino. Visus septynerius gyvenimo Samarkande metus dvasinį atokvėpį jam teikė filosofija, ypač prancūzų katalikiškojo esseisto E. Helo ir rusų idealisto V. Solovjovo „visuotinybės“ idėjos. Tai atsispindėjo ir pirmosiose filosofo publikacijose: E. Helo straipsnio „Vienu labai svarbiu klausimu“ ir V. Solovjovo straipsnio „Kristaus prisikėlimas“ vertimuose bei pirmajame jo filosofiniame traktate „Bažnyčia ir kultūra“. Pastarasis darbas labai sudomino tuometinius filosofuojančius Lietuvos veikėjus. S. Šalkauskio idėjos buvo plačiai komentuojamos ir labai pozityviai vertinamos. Tai padėjo išrūpinti jam stipendiją filosofijos studijoms užsienyje. Jos prasidėjo 1915 metų rudenį Šveicarijos miestelyje Fribure. Čia jis išleido knygą „Ties dviejų kontinentų riba“ (prancūzų k.). Tai Lietuvos istorijos filosofinis apibendrinimas, išryškinantis specifinę lietuvių tautos evoliuciją, kuri iš Rytų buvo trikdoma mongolų, o iš Vakarų — kryžiuočių. Knygoje parodomi Rytų ir Vakarų kultūros sintezės elementai lietuvių kultūroje⁷.

Apibūdindamas tautos gyvenimą S. Šalkauskis akcentavo neabejotinai teisingą ir progresyvią mintį, kad kiekviena tauta yra didelė savo istorija bei kultūra, ir negalima kalbėti apie dideles ir mažas tautas — yra tik gausingos ir negausingos tautos. Ryškiausias pavyzdys jam buvo graikų tauta, kuri buvo negausinga, bet didelė tauta. Rytų ir Vakarų

⁵ Iš pokalbio su J. Šalkauskiene, užrašyto 1985 m. gruodžio 20 d.

⁶ Žr.: Šalkauskis S. Bendrosios mokslinio darbo metodikos pradai.— K., 1926.

⁷ Ši knyga iki šiol į lietuvių kalbą neišversta. Tačiau kai kuriuos joje paliestus klausimus autorius yra gvildenęs atskiruose straipsniuose: „Lietuvių tautos ugdymo uždaviniai“ (Židinys.— 1926.— Nr. 3), „Geopolitinė Lietuvos padėtis ir lietuvių kultūros problema“ (Židinys.— 1939.— Nr. 5, 6) ir kt.

ryšio problemą jis kėlė ir grynai filosofiniu aspektu. Jis bandė pateikti filosofines idėjas, atspindinčias Rytų ir Vakarų filosofinių minčių sintezę. Friburo universiteto vadovybė S. Šalkauskiui, dar studentui, patikėjo dėstyti speckursą apie Rytų ir Vakarų filosofijų ryšio tendencijas. Šis darbas iš dalies siejosi su jo disertacijos tema „Pasaulio siela V. Solovjovo filosofijoje“.

Pripažindamas pasaulinės dvasios egzistavimą ir reikšmingumą (kas glūdėjo solovjoviškoje pasaulio sampratoje), S. Šalkauskis įveikė hipnotizuojantį poetinį V. Solovjovo stilių. Veikiamas aristoteliškos tomistinės logikos, jis neotomistiniu principu įtvirtino absoliučią dvasingumo esamybę ir žmogiškąjį siekį prie jos priartėti. Jo disertacijos publikacija (1920, Berlynas) buvo realus teorinis tiltas aktyviam Vakarų filosofų skverbimuisi į Rytų filosofijas.

Fribure S. Šalkauskiui didelę įtaką padarė filosofai M. Muninkas ir V. Vindelbandas.

Nors Friburo universitetas siūlė viliojančias darbo ir gyvenimo sąlygas, 1921 m. filosofas grįžo į Lietuvą, turėdamas vieną tikslą — ugdyti ir puoselėti savojo krašto kultūrą. Ir čia jis negalėjo likti nuošalyje nuo taip jo nemėgstamos politikos problemų. Nerami jo dvasia reiškė, kad S. Šalkauskis anksčiau ar vėliau sueis į konfliktą su tuo metu jau įsigalėjusiu smetoniniu režimu. Suprasdamas, kad visi A. Smetonos pasiekti laimėjimai yra paviršutiniški ir nepatvarūs, jis įrodinėjo, kad šalyje gilėja praraja tarp visuomenės ir vyriausybės, kad pastarosios atžvilgiu stiprėja priešiškas nusistatymas ir gresia sproginimas. „Mano giliu įsitikinimu,— rašė S. Šalkauskis prezidentui,— aiškiai yra atėjęs laikas nedviprasmiškai, lojaliai ir griežtai pakeisti valdomąjį režimą. <.. > Tas faktas, kad režimas turi remtis cenzūra, nepaprastu policijos pareigų išplėtimu ir normaliai nepateisinamu elementarių laisvių suvaržymu, yra geriausias vienybės nebuvimo visuomenėje įrodymas. <...> Nesu politikos profesionalas ir šiuo metu mažiau negu bet kada nors esu linkęs dalyvauti politinėje akcijoje... Iš tikrųjų mano nuotaika yra tokia, kad neliūdėčiau, jei šiandieną išeitų iš valdžios tautininkai, ir nesidžiaugčiau, jei jų vieton ateitų kita kokia grupė, sakysime, krikščionys demokratai. Apskritai, į visas mūsų politines grupes žiūriu pesimistiškai ir nė vienoje iš jų nematau išganymo laido“⁸. Memorandumas perspėjo A. Smetoną ir dėl fašizmo pavojaus, ir dėl neišvengiamų lūžių šalies viduje, siekė įtikinti prezidentą, jog būtina kardinaliomis priemonėmis sušvelninti artėjančias audras. Filosofo drąsa visa: tai atvirai išdėstyti A. Smetonai įrodė jo nepaprastą tikėjimą teisingumu, jo pasiaukojimą tiesai.

Šia epizodine apžvalga norėta priminti, jog būtina labiau studijuoti S. Šalkauskio teorinį palikimą. Pats filosofas manė, kad tikrai reikšmingas jo kūrinys dar esąs neparašytas, tačiau realizuoti naujo sumanymo nebespėjo. Išliko žmonai padiktuotas planas. Tai turėjo būti dar-

⁸ Memorandumo A. Smetonai rankraštis.— VVU MB RS.— F. 140—229.— 1. 1—2.

bas, nenumatytas friburiškame plane — jį iššaukė paskutiniai (1941) socialinio gyvenimo įvykiai. S. Šalkauskis stengėsi apibendrinti įvykusius socialinius pakitimus. Tai turėjo atspindėti veikale, pavadintame „Pilnutinė demokratija“. Apie šį kūrinį jis taip šnekėjo: „Jeigu žmonės laiko kai kuo vertus tuos mano raštus, kuriuos lig šiol esu parašęs, tai, palyginus su šiuo, kurį esu dabar nusistatęs parašyti, jie visai mažai reikšmingi“⁹. Iš tikrųjų ir tai, ką filosofas suspėjo mums palikti, yra vertingas indėlis į lietuvių tautos kultūros istoriją ir nusipelno deramo dėmesio, nors ne viskas jo palikime dabar yra priimtina.

⁹ *Šalkauskienė J. Į idealų aukštumas.*— VVU MB RS.— F.— 140.— P. 199.